

Teorijska polazišta i metodološki pristupi izučavanju religije u okviru univerzitetskog kurikuluma

Amina Isanović Hadžiomerović

Sažetak

Rad se bavi teorijsko-metodološkim aspektima istraživanja pozicije religije unutar univerzitetskog konteksta. Najprije se daje prikaz osnovnih postavki triju recentnih istraživanja posvećenih ovoj temi. U drugom dijelu rada propituje se mogućnost primjene teorije kurikuluma na istraživanje pozicije religije unutar visokoškolskog konteksta na javnim univerzitetima u Bosni i Hercegovini. Rezultati kazuju da u analiziranim programima još uvijek ne postoji zaseban predmet koji bi u formi uvodnog kursa studente upoznao sa doktrinarnim i obredoslovnim osnovama religija, te glavnim događajima iz njihovog povijesnog bivanja. Istovremeno, identificiran je određeni broj predmeta koji religiju uključuju u širi diskurs konkretne discipline, posmatrajući je kao filozofski, sociološki, historijski ili kulturološki fenomen. Također su identificirani predmeti koji u široj tematskoj razradi uključuju pitanje religije, bilo kao supstancijalni ili akcidentalni element.

Ključne riječi: vjera, religija, univerzitet, istraživanje religije, teorija kurikuluma¹

Univerzitet se smatra jednom od najdugovječnijih institucija savremene civilizacije,² svjedočeći to svojim višestoljetnim postojanjem kako u istočnom, tako i u zapadnom kulturnom krugu. Njegovo osnivanje i rast odvijali su se u bliskoj vezi s vjerskim autoritetima, pri čemu je univerzitet nerijetko bio čuvar vjerskih učenja. Od novovjekovlja, kada znanstveni pogled na svijet počinje podrivati vjerski

- 1 Istraživanje koje predstavljamo u ovom radu provedeno je u okviru projekta „Zastupljenost i predstavljanje vjere u univerzitetskim programima i prostorima u Bosni i Hercegovini“, pokrenutog od strane Centra za napredne studije.
- 2 Walter Rüegg, „Themes“, *A History of the University in Europe, Volume IV: Universities since 1945*, Walter Rüegg (ur.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), str. 3-30.

svjetonazor i kada univerzitete počinje osnivati državna i građanska vlast, univerziteta – naročito tradicionalni – suočili su se s potrebom redefiniranja svog stava prema vjerskim doktrinama i odnosa s vjerskim autoritetima. Bilo da su pronosili neko vjersko učenje ili se od njega udaljavali, određenje mjesta i uloge religije u životu i organizaciji univerziteta činilo je važan dio njegovog identiteta.

Uvažavajući ulogu religije³ i njenih struktura u povijesnom razvoju univerziteta, te imajući u vidu postsekularni savremeni kontekst⁴ i postsocijalističku stvarnost bosanskohercegovačkog društva, koji religiju čine vidljivijom, ali nedovoljno jasno definiraju njeno mjesto u javnom prostoru, u ovom radu se pitamo: *kakvo je mjesto religije u programima bosanskohercegovačkih univerziteta?* Budući da se srećemo s istraživački nedovoljno tretiranim pitanjem na našim prostorima, najprije je potrebno osvrnuti se na postojeća teorijsko-metodološka rješenja primijenjena u istraživanjima ove vrste u svijetu. Zanima nas iz kojih teorijskih horizonata i unutar kojih metodoloških okvira se provode istraživanja pozicije i uloge religije u visokom obrazovanju. U drugom dijelu rada, propitujući primjenu teorije kurikuluma kao mogućeg teorijskog polazišta, predstavljamo rezultate istraživanja zastupljenosti religije u studijskim programima fakulteta humanističkih znanosti na javnim univerzitetima u Bosni i Hercegovini.

1.1 Kontekst istraživanja religije na univerzitetu

Sve do našeg, postmodernog, doba znanstvena istraživanja posvećena visokom obrazovanju⁵ bila su relativno rijetka i, shodno perspektivi iz koje su progovarala, uglavnom su pripadala znanstvenim i istraživačkim poljima izvan obrazovanja, kao što su sociologija, ekonomija i politologija. Tek će omasovljenjem pristupa visokom obrazovanju, promoviranjem koncepta *društva znanja*, tehnološkim naporima, globalizacijom i reformskim procesima visoko obrazovanje zadobivati veću znanstvenoistraživačku pažnju. Stoga je i dalje teško pouzdano definirati identitet polja koje se bavi istraživanjem visokog obrazovanja – da li je to zasebna znanstvena disciplina, samostalno istraživačko polje, grana nekog drugog znanstvenog polja (npr. znanosti o odgoju i obrazovanju) ili tek prilika za istraživače

3 Radi preciznosti izlaganja u nastavku rada potrebno je razlučiti razliku između *religije* i *vjere*. Vjeru razumijevamo kao „temeljni religijski stav kojim se [...] prihvaća sveto ili vjerske istine jedne religije“, a religiju kao „sistem vjerovanja, etičkih vrijednosti i čina kojima čovjek izražava svoj odnos prema svetom“ te koji ima svoju subjektivnu i objektivnu dimenziju. (Adalbert Rebić (ur.), *Opći religijski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002), str. 1016. i 798)

4 Peter Sloterdijk, *Du mußt dein Leben ändern: Über Anthropotechnik* (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2009); Jürgen Habermas, „Secularism’s Crisis of Faith: Notes on Post-Secular Society“, *New Perspectives Quarterly*, Vol. 25 (2008), str. 17-29.

5 U literaturi je prisutna razlika između termina *visoko obrazovanje* i *univerzitet*. U visoko obrazovanje pripada svaki vid postsekundarnog obrazovanja, uključujući institucije namijenjene sticanju praktičnih kompetencija, kao što su više škole, politehničke škole, te neki koledži i instituti, koji ne vode sticanju znanstvenih titula. Univerzitet, s druge strane, predstavlja institucionalnog čuvara znanosti i znanstvenosti, te u svojoj organizaciji odražava strukturu znanstvenih disciplina i svaki njegov obrazovni ciklus vodi sticanju odgovarajuće akademske diplome. Dok je univerzitet gotovo u pravilu u sferi bavljenja filozofije i sociologije, visokim obrazovanjem bave se različiti profili istraživača.

iz raznih disciplina za istraživački angažman.⁶ U postojećoj konstelaciji ovog područja znanstveno bavljenje visokim obrazovanjem primarno je definirano pristupom tretiranom predmetu, a ne nužno disciplinarnom pripadnošću njegovog autora.⁷

Navedeno govori o neisprofiliranosti konceptualne osnove istraživanja o / u visokom obrazovanju, što ostavlja prostor primjeni širokog spektra teorijskih i metodoloških modela, ali i generiranju novih. S druge strane, ovakvo stanje onemogućava razvoj temeljnih istraživanja i zasnivanje vlastite teorijsko-metodološke matrice. Štaviše, većina istraživanja iz ove oblasti jesu studije slučaja ili evaluativne studije⁸ kvantitativnog karaktera. Tek ponegdje javljaju se hibridni nacrti koji u okrilju interdisciplinarnog ili transdisciplinarnog pristupa istražuju fenomene iz domena visokog obrazovanja primjenjujući „alternativne“ metodološke pravce poput kritičke teorije, feminističke kritike, naturalističkih i etnografskih istraživanja.

Tretiranje uloge i pozicije religije u visokom obrazovanju zadobiva značajnije mjesto u javnom i znanstvenom diskursu potkraj XX i početkom XXI stoljeća. Porast zanimanja za ovu temu autori povezuju sa *iščekavanjem sekularnog univerziteta*,⁹ sve aktivnijim vjerskim životom studenata,¹⁰ prepoznavanjem potreba njihovog cjelovitog razvoja,¹¹ te javljanjem postsekularnog etosa unutar univerzitetetskog prostora.¹²

U Bosni i Hercegovini pitanje pozicije religije u visokom obrazovanju rijetko je bilo tema znanstvenih istraživanja i refleksija. Među tim rijetkim radovima vrijedno je spomenuti istraživanje profesora Fikreta Karčića posvećeno metodološkim i institucionalnim okvirima izučavanja fikha na univerzitetima muslimanskog i nemuslimanskog svijeta,¹³ gdje su, između ostaloga, predloženi modeli izučavanja ove islamske discipline prikladni bosanskohercegovačkom kontekstu. Od istog autora nalazimo i studiju o izučavanju islama na univerzitetima – uticajima i općim

6 Edgar Frackmann, „Research on Higher Education in Western Europe: from policy advice to self-reflection“, u Jan Sadlak i Paul G. Altbach (ur.) *Higher Education Research at the Turn of the New Century: structures, issues and trends* (Paris: UNESCO Publishing, 1997), str. 107-136.

7 Ulrich Teichler, „Comparative Higher Education: potentials and limits“, *Higher Education*, 32 (1996), str. 431–465.

8 U metodologiji znanstvenog istraživanja postoji razlika između istraživanja i evaluacije (evaluativne studije). Dok istraživanja imaju eksploratorni karakter, doprinoseći proširivanju granice (disciplinarnog) znanja i teorije, evaluacijama uglavnom nedostaje teorijska orijentacija i najčešće služe svrhama prosvjetne politike, a ne znanosti (više u Louis Cohen, Lawrence Manion i Keith Morrison, *Research Methods in Education* (London-New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2007), str. 38).

9 C. John Sommerville, *The Decline of the Secular University* (Oxford-New York: Oxford university Press, 200).

10 Alan Finder, „Matters of Faith Find a New Prominence on Campus“, *New York Times*, (May 2, 2007), http://www.nytimes.com/2007/05/02/education/02spirituality.html?pagewanted=all&_r=0, pristupljeno 29.11.2014.

11 Larry Braskamp, Lois Caliana Trautvetter, Kelly Ward, *Putting Students First: How Colleges Develop Students Purposively* (Boston: Anker Books, 2006).

12 Douglas Jacobsen, Rhonda H. Jacobsen (ur.), *The American University in a Postsecular Age: Religion and Higher Education* (New York: Oxford University Press, 2008).

13 Fikret Karčić, „Izučavanje fikha na pragu 21. vijeka – uporedna perspektiva“, u Fikret Karčić, *Islamske teme i perspektive* (Sarajevo: El-Kalem, 2009), str. 33–46.

metodološkim pristupima.¹⁴ Nedavno je također objavljeno istraživanje Ehlimane Memišević o izučavanju predmeta *Islamsko pravo* na Pravnom fakultetu u Sarajevu.¹⁵

Pretragom portala i baze znanstvenih časopisa iz susjednih zemalja,¹⁶ našli smo da je situacija slična i na širem području južnoslavenskih jezika. Naime, rezultati pretrage ukazuju na tek jedan rad posvećen pitanju religije na univerzitetu. Riječ je o tekstu „Tumačenje Biblije kao nastavni predmet na univerzitetu“ autora Ljubivoja Stojanovića objavljenom u časopisu *Inovacije u nastavi*, u Beogradu 2009. godine.

Analizirajući obiman korpus istraživanja posvećenih vjeri i religiji, religioznosti i duhovnosti u visokom obrazovanju, Mayrl i Ouere¹⁷ uočili su kretanje od isprva normativnih i teoretskih do kasnije empirijskih istraživanja longitudinalnog i etnografskog karaktera. U konceptualnom pogledu, ova istraživanja razlikuju se u odnosu na:

- definiciju vjere / religije koja je u osnovi istraživačkog nacrt (od tradicionalne religije do modernih formi duhovnosti);
- teorijski okvir iz kojeg je generiran pojmovni aparat te interpretativni obrasci (od psiholoških i socio-kulturnih teorija do istraživanja bez vidljive teorijske osnove);
- primijenjeni metodološki nacrt (kvantitativni i kvalitativni, empirijski i izvanempirijski pristup).

Navedena pitanja poslužiti će kao okvir predstavljanja teorijsko-metodoloških osnova tri odabrane studije o kojima ćemo govoriti u nastavku rada.

1.2 Teorijsko-metodološki okviri istraživanja religije: predstavljanje triju studija

U ovom dijelu rada naša pažnja usredsređena je prema trima recentnim studijama posvećenim istraživanju pozicije religije na univerzitetima anglosaksonskog svijeta koje se međusobno razlikuju u odnosu na navedena tri kriterija. Prva razlika tiče se pristupa definiranju vjere / religije u odabranim studijama, gdje srećemo slijedeće definicije:

1. vjera kao pluriformna struktura koja zahvata tradicionalnu religiju, duhovnost u njenim mnogovrsnim pojavljivanjima, te konačna pitanja o smislu i sudbini čovjeka, svrsi čovjekovog života, karakteru, moralu, bez obzira na to da li su ova pitanja formulirana jezikom religije ili ne;¹⁸

14 Fikret Karčić, „Islamske studije na pragu 21. vijeka: naslijeđe prošlosti i izazovi budućnosti“, u Fikret Karčić, *Islamske teme i perspektive*, str. 47-68.

15 Ehlimana Memišević, „Izučavanje Islamskog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu u periodu 2005-2013. godine“, *Context*, 1:1(2014), str. 91-111.

16 Srpski citatni indeks <http://scindeks.ceon.rs/Default.aspx?lang=srn> i Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske <http://hrcak.srce.hr>.

17 Damon Mayrl, Freedom Oeur, „Religion and Higher Education: Current Knowledge and Directions for Future Research“, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 2:48(2009), str. 260-275.

18 Od ove definicije polazi istraživanje: Douglas Jacobsen, Rhonda Hustedt Jacobsen, *No Longer Invisible: Religion in University Education* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2012).

2. konkretna religija kao povijesna pojava, sa svojom prošlošću i savremenošću, ozbiljena kao religija, civilizacijska struktura, pravni i politički sistem;¹⁹
3. religija i različiti oblici religioznosti kao posebna interesna sfera, proizvod političkih procesa koji, da bi bio dio univerzitetskog programa, treba odgovoriti zahtjevima „sekularne“ znanosti.²⁰

Iz naznačenih definicija, dalje, proizlaze različiti teorijsko-metodološki okviri istraživanja, koje ćemo u osnovama predstaviti u nastavku izlaganja. Početak usredsređenijeg i znanstveno kredibilnijeg bavljenja pitanjem religije na univerzitetu predstavlja projekt pod naslovom *Religija u akademskom prostoru*,²¹ koji su prije nešto više od dvije decenije pokrenuli Douglas Jacobsen i Rhonda Hustedt Jacobsen. Projekt je rezultirao trima studijama: *Scholarship and Christian Faith: Enlarging the Conversation* (2008), *The American University in a Postsecular Age* (2008) i *No Longer Invisible: Religion in University Education* (2012). Ova potonja studija jeste prvo od tri djela čije ćemo teorijsko-metodološke postavke predstaviti u ovom radu.

Konceptualni okvir ovog istraživanja temelji se na dva principa:

- principu integracije vjere i učenja (*the integration of faith and learning*), koji autori primjenjuju na više različitih znanstvenih disciplina – od umjetnosti, humanističkih i društvenih znanosti do drugih, nešto slabije vrijednosno obilježenih, znanstvenih disciplina;
- principu vjerom informiranog znanstvenog rada (*faith informed scholarship*).

U studiji se polazi od potrebe za religijskom pismenošću u vjerski šarolikom svijetu, te se zahvataju pitanja poput: međuvjerskih odnosa, vjere i oblikovanja znanja, vjere i civilnog angažmana, te mjesta ubjeđenja i vjerovanja u visokoškolskom nastavnom procesu. Premda je kontekst u kojem je obavljeno terensko istraživanje dominantno protestantski i ponegdje katolički, predmet bavljenja ovog istraživanja nije neka naročita religija, nego manifestni aspekti vjere i religije shvaćenih veoma široko.

Istraživanje je pozicionirano u kompleksan teorijski okvir sastavljen od teorije intelektualnog i etičkog razvoja edukacijskog psihologa Williama Perryja, koncepta postsekularnog društva, koncepta religijske pismenosti Stephena Prothera i, najzad, didaktičkog modela poučavanja usmjerenog na studente.

19 Mumtaz Ahmad, Zahid Bukhari, Sulayman Nyang (ur.), *Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities* (London-Washington: The International Institute of Islamic Thought, 2012).

20 Darryl G. Hart, *The University Gets Religion: Religious Studies in American Higher Education* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1999).

21 Zvanična web stranica: *Religion in the Academy*, <http://home.messiah.edu/~djacobse/>, pristupljeno 19. 10. 2014.

Perryjeva teorija predstavljena u djelu *Oblici intelektualnog i etičkog razvoja tokom studija*²² omogućuje razumijevanje načina na koji studenti oblikuju smisao u svojim životima, a vjera je, kako je razumijevaju Jacobsen i Jacobsen, osnovni okvir u kojem se rađa smisao čovjekova života. Ova teorija naglašava kako je neophodno studente podržati i osnažiti u njihovim razvojnim zadacima, koji su često zanemareni usljed pretjerano naglašene kognitivne dimenzije obrazovanja. U istraživačkom nacrtu koji predstavljamo ovdje ova teorija kombinira se s didaktičkim modelom nastave usmjerene prema studentima, te tako religiju integrira u kontekst ispunjenja potrebe za cjelovitim razvojem studenata. Nadalje, koncept religijske pismenosti govori u prilog potrebi osposobljavanja za razumijevanje i pravilno korištenje različitih religijskih termina, simbola, tema, priča i sl., koji preplavljaju javni prostor. Prevedeno u jezik nastave, poučavanje koje teži religijskom opismenjavanju studenata zapravo je poučavanje o vjeri u njenom raznolikom empirijskom postojanju u svijetu.²³

Iz skiciranog teorijskog okvira generirano je obimno empirijsko istraživanje čiji je uzorak činilo više stotina američkih visokoškolskih ustanova i njihovih studenata. Istraživanje je provedeno kao kvalitativni metodološki nacrt etnografskog tipa, što je omogućilo obimne dubinske analize. Istraživački postupak uključivao je: analizu univerzitetskog ambijenta (kampusa), analizu edukacijskog iskustva studenata te analizu sadržaja nastave. Primijenjene su slijedeće istraživačke tehnike: intervjui s univerzitetskim profesorima, edukatorima, misliocima, anketiranje studenata te analiza prostora i edukacijskog zbivanja.

U studiji je kao osnovni metod primijenjena fenomenologija, koja od istraživača traži da reducira subjektivnu svijest, „stavi je unutar zagrada“ kako bi mogao izravno doprijeti do stvarnosti onakve kakva ona zbiljski jeste. Ovakvim usmjerenjem autori ukazuju na značajan izazov prilikom istraživanja religije na univerzitetu – utišavanje vlastitog religijskog opredjeljenja i sprečavanje njegove eventualne interferencije sa stvarnošću kojoj se pristupa. Istraživanje i pravilno razumijevanje mjesta religije u visokom obrazovanju, dakle, zahtijeva naglašenu samosvijest istraživača, skupa s većom osjetljivošću prema načinima na koje religija i njoj slični oblici kognicije, afekcije i akcije (koji su često djelomično svjesni) oblikuju nas kao pojedince, edukatore i studente.²⁴

U skladu s definicijom religije od koje polaze i slijedeći naprijed skicirani metodološki pravac, autori zaključuju da je nemoguće akademski prostor ograditi i izolirati od utjecaja religije – čak i kada bi odjeljivanje bilo poželjno. Religija je, naime, neizbježna u edukacijskom kontekstu, budući da je dio stvarnog svijeta, koji zahtijeva objektivnu analizu i kritičko proučavanje, a pitanja i dileme povezani s religijom javljaju se u bezmalo svakom akademskom polju. Pri tome religija, u formi u kojoj je prisutna u današnjem visokom obrazovanju, ne predstavlja

22 William Graves Perry, *Forms of Intellectual and Ethical Development in the College Years: A Scheme* (New York: Holt, Reinhart and Winson, 1970).

23 Douglas Jacobsen, Rhonda Hustedt Jacobsen, *No Longer Invisible: Religion in University Education*, str. 70.

24 Douglas Jacobsen, Rhonda Hustedt Jacobsen, *No Longer Invisible: Religion in University Education*, str. 98.

neki dodatak stran njegovim ciljevima i svrhama.²⁵ Štaviše, religija je imanentna edukacijskom iskustvu, te doprinosi unapređenju kognitivnih, emocionalnih i socijalnih dimenzija studiranja. Stoga bi se posvećivanjem pažnje religiji mogli poboljšati ishodi učenja i studiranja, te bi se znatno mogla unaprijediti odgojno-obrazovna zadaća visokog obrazovanja. Kao jedan od glavnih zaključaka svog istraživanja, Jacobsen i Jacobsen identificiraju „povratak“ religije u prostor visokog obrazovanja, ali u nešto drugačijoj – „labavijoj“ i „liberalnijoj“ – formi od prisustva religije u osamnaestom ili devetnaestom stoljeću. Ovo se razaznaje u sve većoj vidljivosti religije, manjoj privatnosti i većoj integriranosti u iskustvo studiranja.

Nalazi istraživanja Jacobsena i Jacobsena nude vrijednu podlogu za produktivniju diskusiju, planiranje i vrednovanje edukacijskog procesa uzimajući u obzir prisustvo religije unutar ciljeva i praksi savremenog visokog obrazovanja. Istovremeno, u metodološko-teorijskom pogledu ovaj projekt ukazuje na kompleksnu narav prisustva religije na univerzitetu, koja nužno zahvata kako plan psihičkog i socijalnog oblikovanja studenata, tako i plan kurikulumske određena spram duboko afektivno markiranog sadržaja kakav religija jeste.

Drugi projekt čiji teorijsko-metodološki okvir predstavljamo u ovom radu usmjeren je prema strukturiranju znanstvenog polja islamskih studija i njegovom kurikulumskom pozicioniranju. Naime, između 2004. i 2007. Međunarodni institut za islamsku misao realizirao je istraživanje pod naslovom *Stanje islamskih studija na američkim univerzitetima*, što je rezultiralo izdavanjem publikacije *Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities*. Osnovni cilj istraživanja bio je doći do razumijevanja porijekla, povijesnog toka i razvoja islamskih studija na američkim univerzitetima. U ovoj publikaciji, sastavljenoj od devet istraživačkih eseja, nalazimo nekoliko manje ili više konzistentnih metodoloških pristupa, metoda i tehnika; od neformalnih, usputnih kolegijalnih intervju²⁶ preko refleksivne antropologije,²⁷ do pažljivo koncipiranih kvantitativnih istraživanja.²⁸

Eseji tretiraju pitanja poput: historijskog pregleda trendova u razvoju islamskih studija na američkim univerzitetima, analize zapadnjačkih pristupa islamskim studijama, antropološke refleksije izučavanja odnosa islama i roda, analize modela izučavanja islama na američkim teološkim fakultetima, te pozicije predmeta *Uvod u islam* na američkim visokoškolskim institucijama.

Kao opći teoretski kontekst istraživanja uvrštenih u publikaciju uzet je splet sastavljen od teorije sekularizacije, teorije modernizacije, postkolonijalne teorije

25 Douglas Jacobsen, Rhonda Hustedt Jacobsen, *No Longer Invisible: Religion in University Education*, str. 153.

26 Jane I. Smith, „Teaching Islam in American Theological Schools“, u *Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities*, Mumtaz Ahmad, Zahid Bukhari, Sulayman Nyang (ur.), str. 112-136.

27 Saba Mahmood, „Islam and Gender in Muslim Societies: Reflections of an Anthropologist“, *Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities*, u Mumtaz Ahmad, Zahid Bukhari, Sulayman Nyang (ur.), str. 70-87.

28 Faisal Islam, Zahid H. Bukhari, „Islam 101: A Survey of ‘Introduction to Islam’ Courses in American Colleges and Universities“, u *Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities*, Mumtaz Ahmad, Zahid Bukhari, Sulayman Nyang (ur.), str. 178-218.

te regionalnih studija. Konceptualizacije u studiji počivaju na definiranju islama kao povijesne pojave, s njegovom prošalošću i savremenošću, ozbiljene kao način življenja, civilizacija, pravni i politički sistem. Ovo poimanje islama dalje se transponira u strukturu kurikulurnskog područja islamskih studija, a unutar njega i predmeta *Uvod u islam*.

U istraživanju je primijenjen mješoviti istraživački pristup, koji kombinira kvantitativne i kvalitativne metode. Istraživački zadaci uključivali su: predstavljanje trenutnog stanja u području islamskih studija na američkim univerzitetima, analizu teorijskih okvira i metodologija koje se primjenjuju pri izučavanju islama i pitanja vezanih uz muslimanski svijet, te prikupljanje i diseminiranje podataka o glavnim akademskim programima iz ovog područja na referentnim univerzitetima.²⁹ Projekt je okupio neka od najuglednijih imena današnjice, uključujući Sayyeda Hosseina Nasra, Johna Volla, Sulaymana S. Nyanga i dr.

Pored prikaza geneze ideja i povijesnog stasanja islamskih studija na američkim visokoškolskim institucijama, te znanstvenih refleksija o osnovnim tokovima, publikacija *Observing the Observer* donosi dva empirijska istraživanja – kvantitativno istraživanje anketnog tipa posvećeno poziciji kursa *Uvod u islam* na američkim visokoškolskim institucijama³⁰ i fokus grupno istraživanje koje je okupilo mjerodavna imena iz ovog polja u diskusiji o stanju i perspektivama islamskih studija u Americi.³¹

U prvom istraživanju predstavljena je analiza 101 silabusa temeljnih kurseva o islamu na američkim univerzitetima i koledžima. Analizom silabusa prikupljene su informacije o ciljevima kursa, propisanim tekstovima i autorima te metodama evaluacije rada studenata. Pored toga, prikupljeni su podaci o kvalificiranosti predavača, zainteresiranosti studenata za pohađanje ovog predmeta i frekvenciji zastupljenosti predmeta u studijskoj ponudi tokom proteklih nekoliko semestara ili godina.

Prikupljeni podaci uneseni su u program Microsoft ACCESS 2003, a njihova obrada obavljena je primjenom statističkog paketa STATA, verzija 7. Rezultati su pokazali postojanje nekoliko različitih tematskih pristupa izučavanju islama u okviru predmeta *Uvod u islam* na američkim visokoškolskim institucijama. U većini programa dominantna tema bila je islamsko vjerovanje i prakse, te život i učenje Poslanika, a.s. Po frekvenciji zastupljenosti tema slijedili su Šerijat i islamsko pravo, potom uloga islama u povijesti kao odlučujuće političke snage u njegovoj formativnoj fazi i kao svjetske civilizacije u kasnijim godinama. Također je utvrđeno da predavači pokazuju pojačano zanimanje za teme kao što su: islam i politika, islamski preporod i društveni pokreti, islam i Zapad, islam i demokratija, islam i ljudska

29 Mumtaz Ahmad, Zahid Bukhari, Sulayman Nyang (ur.), *Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities*, str. vii.

30 Faisal Islam, Zahid H. Bukhari, „Islam 101: A Survey of ‘Introduction to Islam’ Courses in American Colleges and Universities“, u *Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities*, Mumtaz Ahmad, Zahid Bukhari, Sulayman Nyang (ur.), str. 178-218.

31 Mumtaz Ahmad, „Islamic Studies in American Universities: Conversations, Discourses, and Dialogue with Scholars“, u *Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities*, Mumtaz Ahmad, Zahid Bukhari, Sulayman Nyang (ur.), str. 219-251.

prava i sl., što autori istraživanja tumače turbulentnim zbivanjima na geopolitičkom planu u muslimanskom svijetu posljednjih godina.

Nalazi su pokazali da Poslanikova biografija preovladava u svim narativima zastupljenim u kursu *Uvod u islam*. Čitanje i tumačenje vjerskih tekstova, odabranih dijelova iz *Kur'ana*, odabranih Poslanikovnih hadisa i nekih pravnih tekstova, također je zastupljeno u tematskim razradama ovog predmeta. Među udžbeničkom literaturom dominira djelo Fredericka Mathewsona Dennyja *Uvod u islam*. Slijede *Islam: Ispravni put* Johna Esposita i *Pristupanje Kur'anu* Michaela Sellsa.³² Sva tri djela islam pozicioniraju unutar kulturnog, političkog, socijalnog i religijskog konteksta, pružajući uvid u razvoj njegovog povijesnog bivanja, te doktrinarne i obredoslovne elemente.

Prema istraživanju koje su proveli Faisal Islam i Zahid Bukhari, većina predavača predmeta *Uvod u islam* uključenih u ovo istraživanje matično pripada nekoj disciplini izvan osnovnog toka islamskih studija: religijskim studijama, bliskostočnim jezicima i civilizaciji, historiji, dok se tek 13% specijaliziralo u polju islama i islamskih studija. „Većinu kurseva koji se bave islamom predaju nastavnici čija je primarna ekspertiza u nekom drugom polju, kao što su biblijske, jevrejske ili indijske religijske studije.“³³ Ovo, dalje, kazuje da trend „posuđivanja“ stručnjaka iz drugih znanstvenih polja za poučavanje islamu, koji je otpočeo 80-ih godina XX stoljeća i dalje nije prevaziđen, unatoč znatno većem broju stručnjaka specijaliziranih za akademsko bavljenje islamom.

Predstavljeno istraživanje pokazuje da je islam prisutan u kurikulumu američkih visokoškolskih institucija kao zaseban predmet. Naime, islam se izučava kroz predmet koji svake godine privlači sve veći broj studenata i koji, kao takav, ima mogućnost da ostvari dalekosežne efekte na kreiranje slike o islamu kroz njegove religijske i kulturno-povijesne elemente. Istovremeno, istraživanje otvara pitanje o implikacijama koje ovako koncipirano izučavanje islamskih studija može imati na društvo, te o tome kakva se znanstvenost može javiti iz ovakvog univerzitetskog tretmana tog znanstvenog polja. U metodološkom pogledu, ovaj projekt vrijedan je kao primjer jednog pažljivo osmišljenog kvantitativnog empirijskog istraživanja konceptualno duboko fundiranog u socio-kulturne teorije. Istovremeno, imajući u vidu ograničenja kvantitativnog nacrtu koja proizlaze upravo iz primjene statističkog modela i reducirajuće kvantifikacije kao osnovnog postupka, korisno je njegove nalaze dopuniti kvalitativnim istraživanjem.

Publikacija *Observing the Observer* također sadrži izvještaj o dvjema fokus grupnim diskusijama među vodećim stručnjacima iz područja islamskih studija, uključujući, između ostalih, Sayyeda Hosseina Nasra, Johna Volla, Yvonne Haddad,

32 Faisal Islam, Zahid H. Bukhari, „Islam 101: A Survey of ‘Introduction to Islam’ Courses in American Colleges and Universities“, u *Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities*, Mumtaz Ahmad, Zahid Bukhari, Sulayman Nyang (ur.), str. 188.

33 Faisal Islam, Zahid H. Bukhari, „Islam 101: A Survey of ‘Introduction to Islam’ Courses in American Colleges and Universities“, str. 183.

Ahmada Dallala, Khaleela Mohammada i dr.³⁴ Diskusije su organizirane kao dva foruma održana na univerzitetima Georgetown i Temple. Namjera istraživanja bila je ekstrahirati dominantna stajališta znanstvenika na temelju njihovih ličnih iskustava, opservacija i znanstvenih analiza problema u vezi s izučavanjem islama na američkim univerzitetima. Primijenjena je tipična kvalitativna tehnika neformalnih razgovora provedenih bez nekog strukturiranog upitnika, koji su u konačnici, inductivno, formirali vlastitu strukturu. Za pozvane stručnjake koji nisu bili u prilici učestvovati u razgovorima konstruiran je upitnik na osnovu tema iznesenih tokom diskusija, te su njihovi odgovori na pitanja sadržana u upitniku uzeti u obzir prilikom dalje obrade podataka.

U ovom istraživanju namjera je bila dobiti mišljenja vodećih autoriteta iz šireg područja islamskih studija o pitanjima poput: porijekla i razvoja islamskih studija kao discipline, njegove disciplinarnе diferencijacije, teorijskim pristupima i metodološkim orijentacijama unutar njega, obrazovanja stručnjaka, te orijentalističkim i postorijentalističkim pristupima izučavanju islama i muslimanskih društava.

Kao tehnika empirijskog kvalitativnog istraživanja, fokus grupna diskusija pogodna je za prikupljanje podataka o tekućim, dinamičnim, nedovoljno istraženim fenomenima, o kojima ne postoji potpuna saglasnost u širem kontekstu. Istovremeno, ona sama rijetko može priskrbiti dovoljno pouzdane nalaze, pa se stoga kombinuje s epistemološki kredibilnijim tehnikama, kakve su u pozitivističkoj znanosti kvantitativne tehnike. Upravo dva predstavljena istraživanja pružaju uvid u mogućnosti kombiniranja kvantitativnih i kvalitativnih tehnika prilikom istraživanja pozicije religije na univerzitetu.

U posljednjoj studiji koju predstavljamo u ovom radu u osnovi se nalazi poimanje religije kao posebne interesne sfere, proizvoda političkih procesa koji treba odgovoriti zahtjevima „sekularne“ znanosti, ukoliko želi biti dio univerzitetskog programa. Riječ je o djelu *The University Gets Religion: Religious Studies in American Higher Education*, čiji je autor historičar religija Darryl G. Hart.

Djelo je smješteno u širi diskurs o visokom obrazovanju i njegovim krizama. Prati konstituiranje religijskih studija kao velikog, ali marginalnog akademskog polja. Pri tome se dotiče pitanja odnosa između teologije i religijskih studija, profesionalizacije teologije i biblijskih studija / istraživanja, historijskog razvoja religijskih studija protestantske provenijencije u kontekstu veze između američkog protestantizma i visokog obrazovanja u periodu nakon 1870. godine.

Autor je primijenio historijsku metodu i kritičku interpretaciju socio-kulturnih dešavanja, te rad strukturirao u skladu s trima značajnim periodima u razvoju američkog visokog obrazovanja: dobom osnivanja univerziteta od strane prosvijećenih kršćana (1870–1925), dobom protestantskog establišmenta (1925–1965) i dobom Američke akademije za religiju (od 1965. do danas).

34 Mumtaz Ahmad, „Islamic Studies in American Universities: Conversations, Discourses, and Dialogue with Scholars“, u *Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities*, Mumtaz Ahmad, Zahid Bukhari, Sulayman Nyang (ur.), str. 219-251. Potpunu listu učesnika fokus grupa vidi na str. 250.

U osnovi ove studije nalazi se teza da je izučavanje religije na univerzitetima uglavnom proizvod primjene znanstvenih metoda na vjerovanja, prakse i vjerske tekstove vladajuće u doba prosvjetiteljstva. Predmet Hartova bavljenja jesu i procesi koji su informirali akademsko izučavanje religije. Shodno tome, autor zaključuje da religijske studije svoje intelektualne korijene vuku od Davida Humea, Emila Durkheima, Sigmunda Freuda i Maxa Webera, evropskih filozofa i znanstvenika koji su religiju oslobodili njene crkvenosti i dogmatičnosti, i podvrgli je ispitivanju pod svjetlom znanosti i kritičkog uma. Ovi i drugi znanstvenici zaspravo su ustanovili novu paradigmu izučavanja religije koja je tretira kao „element kulture“.³⁵ Osnovna pretpostavka te paradigme kaže da se „religija može razumjeti bez klerika – tj. bez vođenja od strane vjerskih autoriteta“³⁶ te bez konfesionalnih i religijskih uvjerenja. Stoga, u okrilju univerziteta religijom se treba baviti u skladu s premisama znanstvenih istraživanja u širem polju humanističkih znanosti. U teorijsko-metodološkom smislu, ova studija nudi model strukturiranja historijsko-kritičke analize institucionalnog razvoja religijskih studija u kontekstu politike znanja.

U predstavljena tri istraživanja pozicije religije u visokom obrazovanju uočavamo slijedeće dominantne teme:

- konstituiranje religijskih studija kao akademskog polja sa njihovim zakonitostima, predmetom proučavanja i metodama dolaska do valjane spoznaje, te analizu povijesno-političkog konteksta ulaska religije u univerzitetske programe i prostore;
- povijesni razvoj kursa posvećenog izučavanju religije općenito i jedne konkretne religije, te istraživanje sinhronijske i dijahronijske zastupljenosti ovih kurseva unutar univerzitetskih programa;
- analizu edukacijskog iskustva studenata, te mjesto religije i religioznosti unutar njega;
- analizu univerzitetskog ambijenta (kampusu) u pogledu zastupljenosti vjerskih obilježja.

Primjena teorija nastalih u okrilju raznih psiholoških, socioloških, politoloških, pa i antropoloških disciplina koje nalazimo u ovim istraživanjima govori o prirodi samog predmeta proučavanja – religiji, koja prožima mnogostruke aspekte čovjekova života i nastanjuje mnoge domene njegovog znanja. Istovremeno, ova činjenica kazuje kako je i sama domena istraživanja pozicije religije na univerzitetu nedovoljno isprofilirana i samostalna da bi mogla generirati vlastite teorijsko-metodološke obrasce i pojmovni aparat. U skladu s ovakvim stanjem u pogledu teorijske orijentacije, sasvim je očekivano da su najčešće primijenjeni istraživački nacrti hibridnog karaktera, sa primjetnom tendencijom prema kvalitativnosti.

Kako smo ranije kazali, istraživanjima tema iz domena visokog obrazovanja dominiraju logike disciplina čiji primarni predmet proučavanja nije obrazovanje. Otuda je sasvim očekivano da konceptualni okviri tih istraživanja primarno ne

35 Darryl G. Hart, *The University Gets Religion*, str. 3.

36 Darryl G. Hart, *The University Gets Religion*, str. 3.

pripadaju obrazovnim teorijama. Imajući u vidu taj širi kontekst, u ovom radu nastojat ćemo propitati mogućnost primjene teorije kurikuluma na istraživanje zastupljenosti religije unutar studijskih programa javnih univerziteta u Bosni i Hercegovini.

2. Metod

Koncept kurikuluma potiče od autora anglosaksonske edukacijske tradicije i postavlja se kao alternativa klasičnoj didaktici kontinentalne Evrope, koja se uglavnom definira kao teorija učenja i poučavanja. U središtu zanimanja tradicionalne teorije kurikuluma nalazi se sadržaj učenja, najjasnije formaliziran u nastavnom planu i programu.³⁷ Novija teorija kurikuluma, s druge strane, zahvata sva iskustva povezana s institucionalnim učenjem pretpostavljajući da na krajnje obrazovne ishode djeluju mnogostruke edukacijske i socijalizacijske varijable. Teorija kurikuluma obrazovanje vidi kao poprište prelamanja tenzija o vrsti znanja koje se treba prenositi, o tome šta je „oficijelno“ znanje, ko ima pravo odlučivati o sadržaju obrazovanja, te kako će se evaluirati ishodi nastave i učenja.³⁸

Dok je pitanje školskog kurikuluma predmet bogatih znanstvenih razmatranja do tog nivoa da je teorija kurikuluma u većini relevantnih raščlanjivanja znanosti o odgoju i obrazovanju priznata kao jedna od njenih grana, pitanje teorije univerzitetskog kurikuluma ne nailazi na usredsređen i sistematičan tretman. Štaviše, posve je upitna teza o postojanju teorije univerzitetskog kurikuluma. Istovremeno, brojni su radovi koji se bave najrazličitijim pitanjima visokoškolskog obrazovanja primjenjujući postavke opće teorije kurikuluma.³⁹

Za visokoškolski kurikulum od iznimne je važnosti teza da znanje, a time i obrazovanje, nisu vrijednosno neutralne kategorije. Iz svakog sadržaja obrazovanja i načina kako se on prenosi progovaraju određene forme svijesti, tumačenja i vrijednosne orijentacije. I sam kurikulum u osnovi predstavlja „odabir onoga što se smatra vrijednim znanjem“. ⁴⁰ U diskursu istraživanja visokog obrazovanja srećemo podjelu na ideološke i neideološke discipline, ⁴¹ pri čemu humanističke i društvene znanosti pripadaju grupi prvih, a prirodne, tehničke i biomedicinske potonjoj grupi. Iz perspektive teorije kurikuluma, pak, svako je obrazovanje u manjoj ili većoj mjeri potencijalno obilježeno nekom ideologijom – bilo da je ona prisutna u njegovom sadržaju, nastavnim metodama, stavovima i vrijednostima nastavnika ili tradicijom institucije.

Istraživanje pozicije religije u studijskim programima iz perspektive teorije kurikuluma omogućava zahvatanje punine elemenata koji djeluju na kreiranje

37 Nikola Pastuović, *Edukologija: Integrativna znanost o sustavu cjeloživotnog obrazovanja i odgoja* (Zagreb: Znamen, 1999).

38 Michael W. Apple, *Ideology and Curriculum* (New York-London: Routledge Falmer, 2004).

39 Npr. zbornik radova: Eric Margolis (ur.), *The Hidden Curriculum in Higher Education* (London-New York: Routledge, 2001).

40 Louis Cohen, Lawrence Manion, Keith Morrison, *Metode istraživanja u obrazovanju*, prijevod Gordana Kuterovac-Jagodić i Iris Marušić (Jastrebarsko: Naklada Slap, 2007), str. 33

41 Sheldon Rothblatt, „Curriculum, Students, Education“, u *A History of the University in Europe – Volume IV Universities since 1945*, Walter Rüegg (ur.), str. 238-275.

obrazovnog iskustva studenata. U našem istraživanju usredsređujemo se samo na onaj dio kurikuluma sadržan u *syllabusu* (nastavnom programu). Time fokus naše istraživačke pažnje postaje sadržaj nastave, obznanjeni i odobreni dio nastavnog iskustva.

Sadržaj u kurikulumu može postojati kroz jedan od tri oblika: kao zaseban predmet s vlastitim ciljevima i zadacima, kao dio nekog drugog predmeta i njegovih edukacijskih nakana te kao povremeno predavanje, projekt ili neki drugi oblik rada koji se ostvaruje izvan redovnih nastavnih aktivnosti. S tim u vezi, u ovom istraživanju nastojali smo utvrditi:

- da li studijski programi odabranih fakulteta sadržavaju zaseban predmet kroz koji se izučava religija,
- da li je religijska tematika integrirana u druge predmete i njegove ciljeve, te na koji je način to ostvareno,
- koja literatura prati izučavanje religije.

U našem istraživanju ograničavamo se na programe filozofskih, filoloških, pedagoških i fakulteta humanističkih nauka na osam javnih univerziteta u Bosni i Hercegovini. Predmet analize bili su nastavni planovi i programi svih odsjeka na 12 fakulteta koji odgovaraju postavljenom kriteriju – da bilo u sferi kurikulumske ili disciplinarnog znanja referiraju na pitanje religije.⁴² Analizirani su programi predmeta važeći u akademskoj 2013/2014. godini.⁴³

U istraživanju je primijenjena tehnika kvalitativne analize sadržaja, a kao jedinice analize određeni su: naziv predmeta i njegov status u cjelokupnom kurikulumu, ciljevi i opis sadržaja predmeta, te popis obavezne i preporučene literature. Analiza sadržaja teži pružiti validne informacije o analiziranoj pojavi baveći se klasifikacijom i analizom frekvencija, zahvatajući pri tome kontekst analiziranog sadržaja.⁴⁴ Prilikom izrade instrumentarija konstruirana je sistematska mrežna matrica koja podrazumijeva izradu jasnog sistema kategorija za klasifikaciju kvalitativnih podataka, tako da se zadrži složenost i istančanost materijala koji se istražuje (vidjeti *Tabelu 1*).

Kvalitativna analiza nastavnih programa sastojala se iz sljedećih koraka:

1. sačinjavanja instrumentarija za provođenje sistemske mrežne analize,
2. višekratnog čitanja sadržaja dokumenata, reduciranja izvornog teksta potcrtavanjem ključnih izjava i ključnih riječi, odnosno određivanja jedinica kodiranja,

42 Istraživački uzorak činili su studijski programi sljedećih fakulteta: Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Bihaću, Filozofskog fakulteta i Filološkog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci, Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Filozofskog fakulteta i Filološkog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Filozofskog fakulteta i Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici, Filozofskog fakulteta i Fakulteta prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru.

43 Smatramo važnim ukazati na teškoću pristupanja nastavnim planovima i silabusima. Naime, neki fakulteti nude veoma oskudne informacije na svojim web stranicama, pri čemu su nastavni planovi i programi, a naročito silabusi predmeta potpuno izostavljeni iz izbornih menija. One programe kojima nismo mogli pristupiti putem službene stranice fakulteta ili univerziteta pokušali smo dobiti službenim obraćanjem menadžmentu Fakulteta i Studentskoj službi, no često smo ostajali bez odgovora na naš upit. Stoga, tamo gdje je to bilo potrebno, koristili smo se ličnim poznanstvima da bismo došli do potrebnih dokumenata. Ovim putem zahvaljujemo svima koji su nam omogućili pristup potrebnim studijskim programima.

44 Rudi Stojak, *Metoda analize sadržaja* (Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990), str. 37.

3. ispisa kodova i pripisivanja odgovarajućih pokazatelja,
4. pripisivanja pojmova definisanim jedinicama kodiranja, odnosno kodovima,
5. grupisanja srodnih pojmova u kategorije i
6. oblikovanje konačnog interpretativnog okvira.

2.1. Rezultati istraživanja zastupljenosti sadržaja o religiji na javnim univerzitetima u Bosni i Hercegovini

2.1.1. Izučavanje religije kroz zaseban predmet

Procesom kodiranja izdvojili smo ukupno 17 predmeta koji u svojoj tematskoj razradi referiraju na religiju i u daljem analitičkom procesu grupirali smo ih u tri kategorije:

1. predmete koji referiraju na religiju u sastavu studija filozofije, pedagogije, sociologije, te kulturoloških studija;
2. predmete koji ovom pitanju pristupaju iz historijske perspektive i akcentiraju genealogiju jedne religije i
3. predmete koji u svom nazivu referiraju na okvir konkretne religije i problemu svog proučavanja pristupaju uvažavajući historijski, civilizacijski ili kulturnu realitet te religije.

U prvu grupu svrstani su slijedeći predmeti: *Filozofske osnove monoteističkih religija*, *Transkulturalna religiologija*, *Filozofija religije*, *Sociologija religije*, *Religijska pedagogija*, *Religijska kultura*. Svaki od navedenih predmeta u svom nazivu referira na religiju uključujući je u širi diskurs matične discipline. U slučaju predmeta *Filozofija religije* i *Sociologija religije* riječ je o istoimenim granama znanstvenog polja filozofije i sociologije posvećenih izučavanju religijskog fenomena.⁴⁵

Predmeti *Sociologija religije* i *Filozofija religije* javljaju se samo na jednom ili dva fakulteta (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Filozofski fakultet u Sarajevu i u Tuzli), dok studij filozofije i sociologije u Banjoj Luci i Istočnom Sarajevu ne sadrži nijedan od ovih predmeta.⁴⁶

Analizom silabusa utvrdili smo da je predmet *Filozofske osnove teologije monoteističkih religija* najbliži fenomenološkom pristupu, budući da se usredsređuje na fenomen vjerovanja i vjerujućeg. S druge strane, predmet *Transkulturalna religiologija* pažnju usmjerava na predstavljanje učenja drevnih istočnih religija kao što su budizam, hinduizam i zen-budizam, te razmatranje utjecaja njihovog učenja

45 Postoje stajališta da su znanosti poput historije religije, filozofije religije, psihologije religije, sociologije religijske i religiozne znanosti. (Usp. Hrvoje Lasić, „Fenomenologija religije – nastajanje i povijesni razvoj“, *Obnovljeni život*, 1:49 (1994), str. 25-41).

46 Istovremeno, Nastavni plan i program studija filozofije na Filozofskom fakultetu u Banjoj Luci i Istočnom Sarajevu sadrže niz drugih „filozofija“, kao što su: *Filozofija istorije*, *Filozofija prirode*, *Filozofija nauke*, *Filozofija umjetnosti*, *Filozofija tehnike*, *Filozofija marksizma* i dr.

na savremene forme religioznosti i duhovnosti, kakvi su, primjerice, novi religijski pokreti. Iz sadržaja predmeta nije vidljivo bavljenje monoteističkim religijama.

Znakovita je zastupljenost predmeta *Religijska pedagogija* u studijima pedagogije na Univerzitetu u Tuzli i Sveučilištu u Mostaru. Naime, pozicija ovog predmeta u okviru studija pedagogije na sekularnim fakultetima još uvijek nije sasvim jasno definirana. U savremenim raspravama o njenom znanstvenom identitetu *Religijska pedagogija* nalazi se na razmeđu pedagogije i teologije, te se u većini slučajeva smatra teološkom disciplinom koja se bavi teorijom vjerskog odgoja.⁴⁷

Iz silabusa predmeta svrstanih u ovu grupu može se uočiti relativno jasno referiranje na religiju kao ljudsku potrebu u cjelovitosti egzistiranja i na kategoriju vjerujućeg čovjeka. Predmeti iz ove grupe kreću se od fenomenološkog i filozofsko-antropološkog, preko kulturološkog, pa do sociološkog i historijskog pristupa, koji tretiraju ulogu vjere u društvenim i povijesnim pojavama.

Naziv predmeta	Institucija i status predmeta	Ciljevi i sadržaj predmeta	Pristup
Filozofske osnove teologije monoteističkih religija	Obavezni predmet u V semestru na Odsjeku za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, 6 ECTS	Cilj predmeta je „analiza religioznog fenomena u njegovim historijskim manifestacijama, u iskustvu življenja religioznog čovjeka“; bavi se „analizom različitih filozofskih interpretacija religijskog fenomena i strukture religioznog čina“; razmatra „odnosa između ljudske prirode, filozofije, kulture, historije i religije“. ¹	Filozofski, fenomenološki, naglašava kategoriju vjerujućeg

47 Na većini univerziteta uglavnom u kontinentalnom dijelu Evrope religijska pedagogija (ili religiozna pedagogija) smatra se primarno teološkom disciplinom, a potom pedagoškom disciplinom koja po zahtjevima integrativnosti predmeta svog znanstvenog i praktičnog bavljenja stupa u interdisciplinarnu komunikaciju ne samo s pedagogijom nego i sa psihologijom, sociologijom, komunikologijom i drugim srodnim znanstvenim područjima. Vrijedno je spomenuti i trend religijskih studija na univerzitetima u Evropi, što se češće smješta u domen kulturalnih studija nego pedagoških ili teoloških disciplina (više u: Alojzije Hoblaj, „Znanstveno-nastavna verifikacija aktualnih promjena u teološkoj grani religijske pedagogije i katehetike“, Crkva u svijetu, 1:47 (2012), str. 7-37. Praksa na evropskim univerzitetima je da se kršćanskoj religijskoj pedagogiji dodjeljuje status grane (praktične) teologije, dok se islamska religijska pedagogija češće smatra dijelom religijskih studija, a njihov pristup integriše kulturološki, filozofski, sociološki i pedagoški pristup.

Transkulturalna religijologija	Izborni predmet u VIII semestru na Odsjeku za kulturalne studije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici, 4 ECTS	Predmet prati „pregled glavnih religijskih tokova i fenomena nastalih na prostoru Azije imajući ponajprije na umu povijesni kontekst te društvene i kulturne osobnosti koje su ih omogućile“.	Kulturološki, inkluzivan u odnosu na neobjavljene religije
Filozofija religije	Izborni predmet na Odjelu za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, 3 ECTS	Predmet se bavi religijom kao „nužnom ljudskom potrebom u cjelovitosti egzistiranja“; upoznavanjem s obilježjima svih svjetskih religija (od hinduizma i budizma, preko židovstva, islama i kršćanstva).	Filozofsko-antropološki, vjera kao potreba čovjekovog bića
Sociologija religije	Studij sociologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (obavezni predmet u V semestru sa 6 ECTS), te na Filozofskom fakultetu u Tuzli (obavezni predmet u VI semestru, 6 ECTS)	Predmet tretira „sociološke interpretacije religije“; u sadržaju obuhvata pitanja poput: religijske situacije u suvremenom svijetu, religije kao sociološkog fenomena, osvrćući se na tipologiju religija, tipologiju vjernika, odnosa religijskih zajednica i države, te pitanje sekularizacije	Sociološki, vjera kao društveni fenomen
Religijska pedagogija	Obavezan u I semestru II ciklusa studija pedagogije na Fakultetu za prirodoslovne i odgojne znanosti Sveučilišta u Mostaru, 4 ECTS Izborni u VI semestru I ciklusa studija na Odsjeku pedagogija -psihologija Filozofskog fakulteta u Tuzli, 2 ECTS	Bavi se povezivanjem vjerskog odgoja s društveno-humanističkim područjima; sadržaj uključuje teme evangelizacije, religioznog odgoja i kateheze. Silabus nije dostupan	Teološki, integrativan u odnosu na cjelokupno područje društvenih i humanističkih znanosti
Religijska kultura	„dopunski krediti“ na Odsjeku za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta u Tuzli, 4 ECTS	Predmet prati povijesno ostvarenje monoteističkih religija (pojavu i širenje kršćanstva, te sukobe i raskole unutar ove religije, zatim islam, njegove formativne godine i dalji razvoj, te odnos između kršćanstva i islama u historiji Evrope).	Historijska perspektiva, veća pažnja posvećena historiji islama

Tabela 1: *Pregled predmeta koji referiraju na religiju u okviru studija filozofije, pedagogije, sociologije, te kulturoloških studija*

U predmete koji pitanju religije pristupaju iz historijske perspektive i akcentiraju genealogiju jedne religije svrstali smo slijedeće:

- *Povijest kršćanstva I i II* – izborni predmet na Odjelu za povijest Filozofskog fakulteta u Mostaru, 3 ECTS;
- *Postanak i razvoj kršćanstva* – izborni predmet na Odjelu za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru;
- *Povijest religija* – izborni predmet na Odjelu za novinarstvo Filozofskog fakulteta u Mostaru, 5 ECTS;
- *Historiju religija I i II* – izborni predmet na Odsjeku za historiju Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, po 4 ECTS. Cilj predmeta: „Proširivanje znanja o nastanku i razvoju politeističkih i monoteističkih religija, koje su imale značajan uticaj u razvoju i oblikovanju velikih svjetskih civilizacija.“⁴⁸

Historija religija – „dopunski krediti“ (2 ECTS), Odsjek za historiju, Filozofski fakultet u Tuzli.

Primjetno je da su svi navedeni predmeti u statusu izbornih. Iz nastavnih programa čitamo da uglavnom tretiraju institucionalni razvoj religije (npr. osnivanje i širenje Crkve), usistemljavanje njenog učenja i prostornu ekspanziju, te odnose s drugim religijama na konkretnom prostoru. Pažnja je usmjerena i prema vjerskim običajima, crkvenoj kulturi, umjetnosti i znanosti, religioznom i crkvenom životu, teološkim sporovima i razvoju crkvenog nauka. U jednom dijelu predmeta *Povijest kršćanstva* tretira se odnos kršćanstva prema drugim religijama, kroz teme poput tema „Prodor islama u Europu“ te „Širenje kršćanstva u sjevero-istočnoj Europi i borba protiv islama“. U nekim slučajevima (npr. u predmetu *Postanak i razvoj kršćanstva*) u popisu obavezne literature nalazimo sam izvor kršćanskog učenja – Bibliju, kao i literaturu namijenjenu hermeneutici svetih tekstova.

U treću grupu uvrstili smo slijedeće predmete:

- *Umjetnost islama* – izborni predmet na Odjelu za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, 4 ECTS;
- predmete sa sličnom tematikom nalazimo na Katedri za historiju umjetnosti Filozofskog fakulteta u Sarajevu – *Islamsku umjetnost I i II* (obavezne predmete u III i IV semestru sa po 5 ECTS);
- *Starokršćansku arheologiju* (obavezni predmet na Odjelu za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru sa 6 ECTS), *Starokršćansku arheologiju* (obavezni predmet u V semestru na Katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu sa 4 ECTS);
- *Islamsku arheologiju* – obavezni predmet u VI semestru na Katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu sa 6 ECTS bodova;
- *Orijentalno-islamsku civilizaciju I-IV* (na Odsjeku za orijentalnu filologiju, od I do IV semestra na II ciklusu studija);

48 Preuzeto iz silabusa predmeta *Historija religija I*.

- *Islamsku paleografiju*, III semestra II ciklusa na Odsjeku za orijentalnu filologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 2 ECTS.

Prisvojni pridjev u nazivima ovih predmeta koji referira na konkretnu religiju u osnovi govori o kontekstu izučavanja, a rjeđe o kontekstu interpretiranja sadržaja predmeta. Npr. u predmetima *Islamska umjetnost I i II* dominira historijski pristup. Odrednica „islamski“ u osnovi upućuje na period vladavine muslimanskih dinastija te na djela umjetnosti nastala pod njihovim patronatom.

Nešto drugačiji kontekst nalazimo u predmetu *Islamska arheologija* (Filozofski fakultet u Sarajevu), koji kao svoj cilj postavlja upoznavanje studenata „sa osnovama islama kao svjetskom religijom, s njegovim nastankom, širenjem i utjecajem koji je izvršio na srednjovjekovnu evropsku kulturu“. ⁴⁹ Isti kontekst slijedi predmet *Starokršćanska arheologija*, koji akcenat stavlja na „nastanak i razvoj kršćanstva kao važne kulturno-historijske i socijalne pojave, koja je usmjerila tokove antičkog svijeta i koja je rezultirala profiliranjem te vjere u svjetsku vjeru“. ⁵⁰ Iz ciljeva ovih predmeta uočljiv je naglasak na izučavanju utjecaja religije na duhovnu djelatnost čovjeka i njegovo povijesno ostvarenje.

Pored spomenutih kategorija predmeta, u analiziranim silabusima identificirali smo tri predmeta koji vjeri pristupaju iz posebnog problemskog gledišta, pozicionirajući je u odgovarajući društveno-historijski kontekst ili stavljajući je u službu praktičnog djelovanja u okviru određene „svjetovne“ profesije. Riječ je o slijedećim predmetima:

- *Odnos komunističke vlasti prema Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1966. godine* (izborni predmet na Odjelu za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, sa 3 ECTS boda);
- *Duhovnost i socijalni rad*, izborni predmet na Sveučilištu u Mostaru, 3 ECTS;
- *Socijalni nauk religijskih zajednica* – jedan od rijetkih predmeta među analiziranim koji ima svjetonazorski pristup i pri tome slijedi perspektivu katoličanstva, premda u nazivu predmeta sadrži oblik množine (izborni predmet na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, 3 ECTS).

2.1.2. Izučavanje religije kroz nastavne jedinice unutar šire tematike predmeta

Analize pokazuju da je religija zastupljena kroz nastavne jedinice u predmetima koji proučavaju širu problematiku, i to kao supstancijalni dio ukupnog gradiva matičnog područja, te kroz usputno spominjanje.

49 http://ff.unsa.ba/files/trajno/npp/arheologija/Akademaska_2008_09.pdf, pristupljeno 20.10.2014.

50 http://ff.unsa.ba/files/trajno/npp/arheologija/Akademaska_2008_09.pdf, pristupljeno 20.10.2014.

Religija je supstancijalni element uglavnom tamo gdje sâm sadržaj predmeta uključuje tematsku jedinicu posvećenu izučavanju odnosa religije i nekog aspekta disciplinarnog znanja konkretnog predmetnog područja. Takve slučajeve nalazimo u historijskim, književnim i sociološkim disciplinama. Naime, predmeti poput: *Historija osmanske civilizacije*, *Historija južnoslavenskih književnosti* ili historije književnosti svakog od naroda u BiH neizostavno uključuju religiju kao kontekst. Međutim, postoje razlike u intenzitetu naglašavanja religije u ovim predmetima u odnosu na mjesto gdje se univerzitet nalazi.

Predmet u sastavu književnih studija na svim univerzitetima koji daje pregled ključnih djela svjetske književnosti (*Svjetska književnost*, *Opća povijest književnosti* i *Opšta književnost*) sadrži temu svetih knjiga. U sadržaju predmeta *Opća povijest književnosti II – Period srednjeg vijeka* (Odsjek za komparativnu književnost i bibliotekarstvo, Filozofski fakultet u Sarajevu) nalazimo slijedeće: „Proučava se [...] predislamska misao i književnost, poetičko-retorički pristup kur'anskoj tekstualnosti, poetika arabeske...“⁵¹ *Istorija srpske kulture* na Filološkom fakultetu u Banjoj Luci obiluje motivima iz pravoslavlja, a starije južnoslavenske književnosti prožete su crkvenim motivima te izučavanjem utjecaja crkve na javljanje pismenosti ovdajšnjih katolika. Pristup tematici historije bosanske književnosti, bosanskog jezika kao pozadinu ima vjersku pripadnost Bošnjaka.

Predmeti *Historija socijalnih i političkih doktrina*, *Sociologija kulture* te *Sociologija odgoja i obrazovanja* (s Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu) sadrže slijedeće teme: „Pitanje sekularizma, te odnosa religije i države“, „Vjerski identiteti“ te „Religija u procesu odgoja i obrazovanja“.

Pored toga, uočili smo jedan broj predmeta u kojima religija nije supstancijalni dio disciplinarnog znanja, ali teme povezane s religijom nalaze jasno mjesto u silabusima. Takvi su predmeti:

- *Engleski roman 18. i 19. stoljeća* – Engleski jezik i književnost na Univerzitetu „Džemal Bijedić“ (tematska cjelina: „Intelektualni kontekst viktorijanskog romana. Darwinova teorija. Nauka i religija u romanu 19. stoljeća“);
- *Engleska renesansna književnost* – Engleski jezik i književnost na Univerzitetu „Džemal Bijedić“ (tematska cjelina: „Religija i nauka u doba renesanse; Religija i renesansa“);
- *Virtuelna kultura* – Odsjek za kulturalne studije Filozofskog fakulteta u Zenici (tema „Religija i kibernetički prostor“);
- *Savremena filozofija* – Odsjek za filozofiju Filozofskog fakulteta u Tuzli (tema „Teologija, filozofija, nauka“);
- *Uvod u američke kulturalne studije* – Odsjek za engleski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Tuzli (tema „Religija u američkom životu: historijski pregled, promjenljivi religijski obrasci, te savremena dešavanja“).

51 http://ff.unsa.ba/files/trajno/npp/komparativna_bibliotekarstvo/Akademaska_2008_09_tehnicke_ispravke.pdf, pristupljeno 1.11.2014.

2.1.3. Literatura koja prati izučavanje religije

Popisi obavezne i preporučene literature sadrže izvorne religijske tekstove i određeni broj znanstvenih studija relevantnih za izučavanje religije. U silabusima iz književnosti nalazimo izvorne religijske tekstove poput: *Biblije*, *Knjige o Jobu*, *Pjesme nad pjesmama*, *Knjige propovjednikove*, *Otkrivenja po Jovanu*, *Kur'ana*, *kazivanja o Jusufu*, *Tore*. U analiziranim programima uočljiva je književno-historijska tematizacija svetih tekstova, dok ne nalazimo traga filozofskoj ili moralno-etičkoj aktualizaciji njihove poruke.

U okviru studija historije na različitim fakultetima često se javljaju djela Johna Esposita *Oksfordska istorija islama; Šta bi svako trebao znati o islamu*, te djela bh. autora poput: *Derviški redovi* Džemala Čehajića, *Književnost muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima* Hazima Šabanovića, *Historija Bošnjaka* Mustafe Imamovića, *Bošnjaci i vrijeme* Envera Halilovića, *Kultura Bošnjaka*. *Muslimanska komponenta* Smaila Balića, *Širenje islama u BiH* Vladislava Škarića, *Napomene o islamizaciji u BiH* Nedima Filipovića.

U okviru predmeta *Historija istočnih filozofija* (Filozofski fakultet u Sarajevu) navode se djela poput: *Srce islama*, *Tri muslimanska mudraca* Seyyeda Hosseina Nasra, Sharifova *Historija islamske filozofije*, Al-Gazalijeva, Ibn Rušdova i druga djela.

U okviru predmeta *Identiteti na Balkanu* (izborni predmet na Odsjeku za historiju u Sarajevu) nalazimo djela Gera Dejzingsa, *Religija i identitet na Kosovu*, i Tone Bringe, *Biti musliman na bosanski način*. Ovo potonje djelo, skupa sa *Kulturom Bošnjaka* Smaila Balića te djelom *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* Antuna Hangija nalazi se na popisu literature iz više predmeta na studijima historije, književnosti, pedagogije. Na studiju pedagogije Filozofskog fakulteta u Tuzli vjera se tematizira u okviru predmeta *Etnopedagogija* te *Sociologija odgoja i obrazovanja*, gdje se pored Balićeva i Bringina djela koriste djela Williama Jamesa, *Raznolikost religioznog iskustva*, i Marka Pranjića, *Religijska pedagogija*, a u okviru kolegija *Obiteljska pedagogija* na Filozofskom fakultetu u Sarajevu kao proširena literatura koristi se djelo Edine Vejo *Priroda porodičnog odgojnog uzora kod Bošnjaka*.

Primjećujemo da literarna ponuda u analiziranim silabusima sadrži naslove koji studentima pružaju vjerodostojno znanje o religiji kao društvenom, historijskom i kulturološkom fenomenu, kao i elementima religijske tradicije u životu ovdašnjih naroda. Budući da se ta literatura izučava u okviru šireg nastavnog područja, nastaje prostor za interpretacije disciplinarnih pitanja (npr. odgojnih, historijskih, običajnih i sl.) iz religijske perspektive. Međutim, s obzirom na relativno bogatu produkciju djela na bosanskom jeziku i na stranim jezicima posvećenih pitanju religije općenito kao i savremenim temama iz perspektive konkretnih religija, bilo bi korisno postojeće liste osvježiti novijim naslovima i savremenim pristupima.

Zaključak

Analiza nastavnih planova i programa filozofskih, filoloških, pedagoških i fakulteta humanističkih nauka na javnim univerzitetima u Bosni i Hercegovini pokazala je da na ovim institucijama ne postoji zaseban predmet čiji bi temeljni cilj bio da u formi uvodnog kursa upozna studente sa doktrinarnim i obredoslovnim osnovama religija, kao i događajima iz njihovog povijesnog bivanja. Istovremeno, uočeno je da ti ciljevi u manjoj ili većoj namjeri prožimaju predmete identificirane u ovoj analizi, premda to u samom nazivu predmeta nije uvijek vidljivo.

Većina identificiranih predmeta koji referiraju na religiju po svom statusu su izborni. U teoriji kurikuluma, izborni predmeti imaju veću afektivnu vijednost i češće odražavaju sklonosti i aspiracije studenata. Stoga ovakva pozicija, premda može djelovati kao indikator marginalizacije pitanja religije, može istovremeno ostaviti prostor za iskazivanje stvarnih preferencija studenata.

Iako je dio programa koji uključuju religiju u svoj sadržaj izuzetno mali u odnosu na uzorak koji smo analizirali, stiče se dojam da fakulteti u našoj zemlji počinju prihvatati religiju kao dio svog realiteta. Za sada se značajnija zastupljenost religije u analiziranom uzorku uglavnom uočava u studiju filozofije, sociologije i historije, što ne iznenađuje, budući da su se filozofija i religija od samih početaka preplitale i oduvijek pretendirale na ista pitanja o čovjeku i svijetu. Religije su, s druge strane, u znatnoj mjeri uticale na tok svjetske historije, te je u historijskom diskursu neizbježno referiranje na religijama usmjeravane događaje.

Za razliku od istraživanja koje su proveli Jacobsen i Jacobsen, možemo kazati kako kod nas vjera i religija nisu percipirane kao dio ukupnog edukacijskog iskustva, ali da religija kao povijesna činjenica dobiva mjesto unutar univerzitetskih programa. Istovremeno, tragom analize silabusa predmeta *Uvod u islam* na američkim visokoškolskim ustanovama, možemo postaviti pitanje mogućnosti kurikulumske aktualiziranja sličnog kursa na javnim univerzitetima u Bosni i Hercegovini. Imajući u vidu interkulturalni karakter bosanskohercegovačkog društva, s jedne strane, te doprinos religijskog sadržaja cjelovitosti edukacijskog iskustva, korisno bi bilo razmišljati o formuliranju predmeta *Uvod u svjetske religije / Osnove učenja svjetskih religija*, ili, pak, studentima ponuditi mogućnost upoznavanja s doktrinarnim i obredoslovnim elementima svake od monoteističkih religija čiji pripadnici žive u našem društvu. Istovremeno, kako upozorava studija Darylla Harta, potrebno je imati na umu opasnost od pretjeranog akademiziranja prilikom izučavanja religije u okviru univerzitetskog kurikuluma i mogućeg „sekulariziranja“ vjerskog sadržaja kako bi udovoljio zahtjevima normalne znanosti.

Također smatramo da bi bilo korisno provesti istraživanja o izučavanju religije te zastupljenosti religijskih sadržaja i tema u okviru društvenih, prirodnih i biomedicinskih nauka na univerzitetima u Bosni i Hercegovini. U skladu s teorijsko-metodološkim modelima primijenjenim u trima predstavljanim studijama u

teorijskom dijelu ovog rada, uputno bi bilo u narednim istraživačkim nastojanjima zahvatiti širi kontekst edukacijskog iskustva, gdje bi se, pored silabusa, analizirali izvedbeni programi, univerzitetski ambijent, te stavovi i iskustva studenata.

Theoretical assumptions for and methodological approaches to studying religion within the university curriculum

Amina Isanović Hadžiomerović

Abstract

The paper deals with theoretical and methodological aspects of examining the position of religion within the university context. The first section offers an overview of assumptions within three recent pieces of research on this topic. In its second section, the paper examines the possibility of applying the curriculum theory to investigating the position of religion within the higher education context of public universities in Bosnia and Herzegovina. The results show that, in the analysed programmes, there is still no separate subject that would, as an introductory course, familiarise students with doctrinal and ritual fundamentals of religions, as well as with the main events of their historical existence. At the same time, there are a certain number of courses that include religion into a wider discourse of a given study, treating it as a philosophical, sociological, historical or cultural phenomenon. The paper also identifies courses that, within a wider theoretical discussion, include the issue of religion, whether as a substantive or an accidental element.

Key terms: faith, religion, university, study of religion, curriculum theory